

İslam Resminde *Leylâ ve Mecnûn* ve Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn* Öyküsünün Resimli Örnekleri*

Layla and Majnun in Islamic Painting and Illustrated Copies of Fuzûlî's *Layla and Majnun*

Ünal ARAÇ**

Öz

İslam Resmî'nde Leylâ ve Mecnûn ve Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnûn Öyküsünün Resimli Örnekleri konulu çalışmanın kapsamını, öykünün İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi başta olmak üzere yurtiçi ve yurtdışı müze, kütüphane ve özel koleksiyonlardaki resimli kopyaları oluşturmaktadır. Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında sıklıkla ele alınan konunun bilinen en erken resimli örnekleri Nizâmî'nin resimli elyazmalarında karşımıza çıkar. Çalışmada ilk olarak 16. yüzyıla kadar Doğu edebiyatında farklı kültür ve dönemlerde pek çok yazar tarafından yorumlanan *Leylâ ve Mecnûn* hikayesinin yurtiçi ve yurtdışı müze, kütüphane ve özel koleksiyonlardaki resimli örnekleri incelenerek Fuzûlî'nin yapıtından öncesine ait görsel yorumlardaki ikonografik gelişim belirlenecektir. Bu görsel geçmiş ve çağdaşı yapıtların oluşturduğu tarihi arka plan, Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn* Mesnevisi'nin resimlerin sınıflandırılması ve anlamlandırılması için kullanılacaktır. Resimlerin metinle olan ilişkileri çözümlenerek geleneksel ikonografik şema ile arasındaki benzerlik ve farklılıklar saptanacaktır. 16. yüzyıl *Divan* edebiyatının resimli örneklerinde bir aşk mecazı olarak Leylâ ve Mecnûn imgelerinin resmedilmesinde metin-resim ilişkisinden yola çıkarak nakkaşların ikonografide oluşturdukları özgün dil tartışılacaktır.

Anahtar sözcükler: İslam ve osmanlı resminde leylâ ve mecnûn imgeleri, fuzûlî, divan edebiyatı ve resim, edebiyat ve resimde aşk, metin-resim ilişkisi.

Abstract

Layla and Majnun in Islamic Painting and Illustrated Copies of Fuzûlî's Layla and Majnun entitled study includes illustrated copies of *Layla and Majnun*, both in the İstanbul Topkapı Palace Museum Library as well as illustrated copies in museums, libraries and private collections in Turkey and elsewhere. The story is frequently found in Arabic, Persian and Turkish literature. There are known illustrated examples of Nizâmî's manuscripts. The first part of our study will survey most of the interpretations in different cultures and time periods the story of *Layla and Majnun* in eastern literature until the 16th century which are found in domestic and international museums, libraries and private collections. Through the analysis of earlier works the development of the visual language of Fuzuli will be made clear. This analysis will use, in order to understand and classify the illustrations of Fuzuli's Masnavi's *Layla and Majnun* a historical context that consist of both earlier and contemporary works. In deciphering the relationship between text and the image the differences and resemblances between the traditional iconographic schemas will be ascertained. The painters' iconographic approach will be discussed through the the analysis of depictions of *Layla and Majnun*, which function as a metaphor for love, in illustrated examples from 16th century *Divan* literature and through the study of the relationship between text and image.

Keywords: Images of *layla and majnun* in islamic and ottoman painting, fuzuli, divan literature and painting, love in literature and painting, text-image relationship.

* Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde Prof. Dr. Serpil Bağcı danışmanlığında Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanmıştır. Sayın hocam Prof. Dr. Serpil Bağcı'ya çalışmama yaptığı yorum ve katkılarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

** Araştırma Görevlisi, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, unalarac@gmail.com

Giriş

İslam Resminde Leylâ ve Mecnûn Öyküsü ve Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnûn Mesnevisinin Resimli Örnekleri başlıklı çalışmada ilk olarak Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında *Leylâ ve Mecnûn* öyküsünü kaleme alan yazarların eserlerinden söz edilerek, Fuzûlî'nin yorumuna kadar geçen süreçte öyküyü kaleme alan yazarların hikayeye kazandırdıkları yeni konular ve getirdikleri farklı yorumlar hakkında kısaca bilgiler sunulacaktır. Fuzûlî'nin Türk edebiyatında bu öyküyü yeniden kaleme almasının nedenlerine değinilerek, esere Fuzûlî tarafından kazandırılan edebi özelliklerden söz edilerek öykü kısaca özetlenecektir. Daha sonra İslam resim sanatında *Leylâ ve Mecnûn* hikayesinin en erken resimli örneklerinin görüldüğü Nizâmî ve Dehlevî *Hamselerinden* başlayarak, öyküyü Fuzûlî'ye kadar uzanan zaman diliminde, Fars ve Türk edebiyatında kaleme alan yazarların yapıtlarının, Türkiye başta olmak üzere dünya, müze ve koleksiyonlarındaki ulaşılabilen resimli kopyalarının yerleşikleşen resim programları hakkında bilgi verilecektir. Böylece öykünün resim programının farklı tarih, coğrafya ve kültürlerde üretilen el yazmalarındaki dağılım ve gelişim süreci izlenilebilecektir. *Leylâ ve Mecnûn* imgelerinin mecaz anlatımlar içeren *Divân* şiirlerindeki görsel temsillerine değinilerek resimlenen mecazi konuların belirlenmesinde nakkaşların tercih ve yorumları tartışılacaktır. Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn* mesnevisinin resimli kopyaları üretim yerlerine ve dönemlerine göre gruplandırılarak ele alınacaktır. Resimlenen konuların programı ve öykünün resimlerinin İslam resim geleneğindeki ikonografisi ile benzeyen ve ayrışan yönleri belirlenecektir. Resimlerin metinle olan ilişkileri çözümlenerek, nakkaşın öyküyü görsel olarak yorumlamasında metne olan bağlılığı, özgünlüğü ya da geçmişten gelen geleneksel anlatımlardan ne ölçüde yararlandığı gibi sorulara cevaplar aranarak sonuca dair kimi değerlendirmelere yer verilecektir.

Doğu Edebiyatında *Leylâ ve Mecnûn* Hikayesi

Arap Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn

Leylâ ve Mecnûn hikayesi ilk olarak Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (685-705) hilafeti zamanında geçtiği düşünülmektedir. Öykü, Benî Âmir kabilesinden Kays (*Mecnûn*) ile *Leylâ*'nın birbirlerine olan hüznü ve kavuşulamayan aşklarını konu edinir (Karahan, 1999, s.147-152). *Leylâ ve Mecnûn* hikayesi, Arap edebiyatında, sonradan *Mecnûn* olarak tanınan Kays'ın, sevgilisi *Leylâ* için söylediği şiirler, bu şiirleri açıklamak üzere yapılan yorumlar ve bunlara eklenen söylentilerden meydana gelmiştir. *Mecnûn*'un kişiliği etrafında toplanan hikaye kaynağını VII. yüzyılın ikinci yarısında almakla birlikte ancak X. yüzyılda tam olarak şekillenmiş bir halk hikayesi niteliğiyle kitaplardaki yerini almıştır. Ebulferec el-İsfahanî (öl.968) *Kitâbü'l-Ağânî* isimli eserinde *Leylâ ve Mecnûn*'la ilgili sözlü ve yazılı rivayetleri toplu bir şekilde vermiş, konuyla ilgili kaybolmuş eserlerden söz ederek *Leylâ ve Mecnûn* hikayesi için önemli bir kaynak oluşturmuştur (Levend, 1959, s.1-7).

Fars Edebiyatında *Leylâ ve Mecnûn*

Fars edebiyatında *Leylâ ve Mecnûn* hikayesi mesnevi tarzında bir eser olarak ilk kez Nizâmî (öl. 1209) tarafından 1188 yılında kaleme alınmıştır. Nizâmî, yer yer masal öğelerini kattığı hikâyeye eklentiler yapmıştır. Nizâmî'nin hikayesi çöl hayatı yerine daha çok yerleşik yaşamın izlerini taşır. Öyküde, kahramanların aileleri soylu sınıfa bağlı kişiler olarak gösterilmiştir. Nizâmî'nin Arap

menkıbelerindeki insani aşkı, ilahileştirerek tasavvufi aşka dönüştürdüğü eseri doğu edebiyatında bu konuyu yeniden yorumlayacak pek çok şairi etkilemiştir (Levend, 1959, s.11-34, Karahan, 1999, s.148, Yavuz, 2005, s.60). Nizâmî'den sonra *Leylâ ve Mecnûn* öyküsü Emir Hüsrev Dehlevî (öl.1325) tarafından 1299 yılında yazılmıştır. Arap kaynaklarındaki söylentilerden ayrılarak Nizâmî'nin etkisi altında hikâyesini yazan Dehlevî'nin eserinde ana kahramanların sayısı azalmış, öyküye yeni konular eklenmiştir. Leylâ ile ilgili konulara daha çok yer verilmesi öykünün tasavvufi yönünün kaybolmasına neden olmuştur (Levend, 1959, s.35-43, Yavuz, 2005, s.61). Fars edebiyatında *Leylâ ve Mecnûn* konusunu ele alan bir diğer şair Molla Câmî'dir (öl. 1492). Nizâmî, Dehlevî ve Câmî'nin öyküsünden yararlanarak *Leylâ ve Mecnûn* hikayesini kaleme alan Hâtifi (öl.1512) pek çok yeni konu ve motiflerle öyküsünü oluşturmuştur. (Levend, 1959, s.76-85). Mektebî-i Şîrâzî (öl.1511) ve Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara döneminde (1470-1506) devlet hizmetinde bulunan Nizameddin Ahmed Süheylî (öl.1513) *Leylâ ve Mecnûn* hikayesini Farsça yazan şairler arasındadır (Yavuz, 2005, s.61).

Türk Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn

Türk edebiyatında *Leylâ ve Mecnûn* öyküsü ilk kez şair Gülşehrî'nin (öl.1335?), 1313 yılında yazdığı *Mantıku't-tayr* adlı eseri içinde yer alan *Dâsitân-ı Leylâ vü Mecnûn* başlığı altında karşımıza çıkar. Eserde, Mecnûn'un efsaneleşmiş olan aşkı Tanrı'ya karşı duyulan gerçek aşkı anlatmak için örnek olarak kullanılmıştır. Gülşehrî'den sonra Âşık Paşa (öl.1333) 1330 yılında yazdığı *Garibnâme* isimli eserinin içerisinde Tanrı'ya ulaşmak için yine örnek olarak Mecnûn'un aşkını konu edinir (Levend, 1959, s.103-107, Yavuz, 2005, s.61).

15. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ın Horasan bölgesinde hüküm süren Timurlu Sultanı Hüseyin Baykara'nın dostu ve devlet adamı olan Alî Şîr Nevâyî (öl.1501) *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisini yaklaşık olarak 1484 yılında kaleme almıştır (Yavuz, 2005, s.61).

Leylâ ve Mecnûn hikâyesi Türk edebiyatında ilk defa bağımsız bir eser olarak Edirneli Şâhidî tarafından kaleme alınmıştır. Anadolu'da Osmanlı şairleri arasında Şâhidî'den sonra ikinci olarak Behîştî (öl.1501) tarafından yaklaşık olarak 1484 yılında yazılmıştır. Osmanlı şairi Hamdullah Hamdî'nin (öl.1503) 1500 yılında yazdığı *Leylâ ve Mecnûn* mesnevisi öyküye yer verir (Macit, 2006, s.62-68). Ahmed Rıdvân'ın 1499-1502 yılları arasında kaleme aldığı düşünülen *Leylâ vü Mecnûn*'un yanı sıra Fuzûlî'den (öl. 1556) önce bu dönem içinde Celîlî (öl.1569), Sevdâ'î, Hakîrî, Larendeli Hamdî, Celâlzâde Salih Çelebi (öl.1565) öyküyü kaleme alan şairler arasında yer almaktadır (Levend, 1959, s.177-268).

Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnûn'u

"İrâk-ı Arab" adı verilen bölgede yaşayan Akkoyunlu Türkmenleri'nin Bayat boyundan olan şair Fuzûlî'nin, Kanûnî'nin 1534'te Bağdat'ı fethinin ardından kaleme aldığı ve 1535'te tamamlayarak Osmanlıların Bağdat valisi Üveys Bey'e sunduğu *Leylâ ve Mecnûn* mesnevisi onu doğu edebiyatının en tanınmış şairlerinden biri yapar. (Res. 1) Eserin "Sebeb-i nazm-ı kitâb" başlığı altında neden yazıldığını anlatan şair, Bağdat seferine katılan Hayâlî Bey ile Yahyâ Bey gibi Osmanlı şairlerinin bulunduğu bir toplantıda kendisine Anadolu edebiyatının iki mesnevi üstadı Ahmedî ve Şeyhî'den söz edildiğini, İran edebiyatında çokça işlenen *Leylâ ve Mecnûn* hikâyesini yazmasını istediklerini belirtir. Böylece şair İran kültüründe pek çok kez kaleme alınmış ve yorumlanmış olan bu eseri yeniden yazmaya karar verdiğini söyler (Fuzûlî/Doğan,

Resim 1. Fuzûlî. Meşâ'irü's-Şu'arâ, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 772, y.532.

2000, s.96-105). Fuzûlî, eserinin önsözündeki beyitlerden anlaşıldığı kadarıyla bu eserinde, “mecaz yolu” dediği edebiyatı kullanarak, ilahî gerçekleri ve sırları açıklamak istediğini söyleyerek “Leylâ” ismi altında “Tanrı'nın sıfatlarını”, “Mecnûn” kimliği ile de “Tanrı'yı arayan ve ona ulaşma yolunda sıkıntı ve zorluklara katlanan insanı” bir başka ifadeyle Leylâ'nın hakikat sırrının; Mecnûn'un ise hakikatı arayan insan ruhunun sembolü olduğunu belirtmiştir (Fuzûlî/Doğan, 2000, s.24-27).

Fuzûlî'nin öyküsü, Arap kabilelerinin başkanı olan Mecnûn'un babasının dünyada mirasçısının olması için bir erkek çocuk isteyerek adaklarda bulunması sonucu Kays ismini verdikleri bir erkek çocuğa sahip olmasıyla başlar. Çocukluk çağında okula gönderilen Kays, Leylâ'yı görüp ona aşık olur. Leylâ'nın etrafta çıkan söylentiler üzerine annesi tarafından okuldan alınmasıyla Kays çılgına döner ve çevresindekiler tarafından Mecnûn ismiyle anılır. Mecnûn kendisini üzüntüyle çöllere vurur. Babası çölde ziyaret ettiği Mecnûn'u

Leylâ ile evlendireceği vaadiyle tekrar eve dönmeye ikna eder. Ancak Leylâ'nın babası Mecnûn'u akıllanması koşuluyla Leylâ ile evlendirebileceğini belirtir. Babası bir türlü iyileşemeyen Mecnûn'u son çare olarak Kâbe'ye götürür. Mecnûn duaların kabul olduğu bu mekânda aşktan ayrılmaması için Tanrı'ya dua eder ve kendisini tekrar çöllere vurur. Mecnûn'un çölde yoldaşları av hayvanları, ceylanlar ve güvercinlerdir. Leylâ ise annesi tarafından bir oda içerisine kapatılmış ve kimse ile görüşemez hale gelmiştir. Leylâ evine kapandığında mum, pervane ve ay ile konuşarak sırlarını onlarla paylaşır. Bir gün devesiyle gezintiye çıkan Leylâ'yı mahvili içinde gören İbn-i Selâm isimli soylu bir kişi ona aşık olur ve onu babasından ister. Mecnûn'un vahşi hayvanlar içinde geçen çöl yaşantısında yazdığı şiirleri duyan Nevfel isminde bir kişi onu çölde ziyaret eder ve Mecnûn'ü Leylâ'ya, barışla ya da savaşla da olsa kavuşturacağı sözünü verir. Nevfel, Leylâ'nın kabilesine barış yoluyla sorunun çözümü için bir mektup yazar ancak alınan cevabın olumsuz olması nedeniyle Leylâ'nın kabilesi ve Nevfel'in askerleri savaşa tutuşur. Mecnûn savaşı seyreder ve Leylâ'nın kabilesinin savaşı kazanması için dua eder. Savaşı bir türlü kazanamayan Nevfel, Mecnûn'un niyetini anlar ve ülkesine döner. Mecnûn tekrar çöllere döner ve türlü bahaneler ile Leylâ'yı görmek ister. Bunlar arasında bir ihtiyarın zincirine vurulup dilenme bahanesiyle Leylâ'nın çadırını ziyareti ve kör bir dilenci kılığında Leylâ'yı görmesi yer alır. Leylâ, İbn-i Selâm'la evlendirilir ancak onunla birlikte olmayı reddeder. Babası Mecnûn'u çölden eve dönmesi için son kez iknaya uğraşır ancak başarılı olamaz ve kısa bir süre sonra üzüntüden can verir. Leylâ ile birlikte olamayan İbn-i Selâm ise kısa bir süre sonra ölür. Mecnûn'a kavuşmak isteyen Leylâ'nın bir gece kervanındaki devesi yolunu kaybederek onu Mecnûn'un bulunduğu yere götürür. Bedeni zayıflamış, hasta ve perişan bir halde vahşilerle yaşayan Mecnûn, Leylâ'nın kavuşma isteğine ilgisiz davranarak aşkının beşeri değil ilahi olduğunu söyler. Leylâ, Mecnûn'a kavuşamamanın verdiği üzüntü ile hayatını kaybeder. Mecnûn'a Zeyd tarafından ulaştırılan Leylâ'nın ölüm haberinin ardından Mecnûn, Leylâ'nın mezarı başına gelir ve mezarının üzerine kapanarak orada can verir. Zeyd ve etraftaki halk Mecnûn'u Leylâ'nın mezarına defnedir. Öykü kısa sürede geniş bir alanda duyulur ve mezarının bulunduğu alan halk tarafından bir şhitlik olarak görülür. Mezarın etrafında yaşayarak etrafının bakımını yapan Zeyd bir gece rüyasında Leylâ ve Mecnûn'u cennette bir aradayken görür ve ardından burası kutsal bir ziyaretgâha dönüştürülür. (Fuzûlî/Doğan, 2000).

İslam Resim Sanatında *Leylâ ve Mecnûn* Öyküsü

Farsça Leylâ ve Mecnûn Öykülerinin Resimleri

Nizâmî *Hamselerinde Leylâ ve Mecnûn* öyküsünün el yazmalarda görsel olarak yerini almış, bilinen en erken tarihli örneği, Celâirliler döneminde 1410 tarihinde üretilen bugün Londra, British Library, Add.27261 numarada kayıtlı bir el yazmada karşımıza çıkar. (Soucek, 1971, s.241-282,607). Nizâmî *Hamselerinde* resimlenen “Kabilelerin savaşı”, (Res. 2) “Mecnûn çölde vahşi hayvanlar arasında”, “Leylâ ile Mecnûn’un çölde son kez buluşmaları” sahneleri, 15 ve 16. yüzyıllarda farklı kültür ve coğrafyalarda üretilecek olan Nizâmî *Hamselerinin Leylâ ve Mecnûn* öyküsünün resim programının yerleşik konularını belirler. Öykünün tasavvufi yönünü ortaya çıkaran konulardan biri olan “Mecnûn Kâbe’de” sahnesi 1420-21 tarihli British Library Or. 12087 ve Berlin, Staatlichen Museum Kunstbibliothek’te J.4628 kayıtlı iki yazmada karşımıza çıkar.

Resim 2. Kabilelerin savaşını seyreden Mecnûn, Nizâmî, *Hamseler*, 1541, St. Petersburg Hermitage Museum, VP-999, y.125b (Adamova, 1996)

15. yüzyılın ilk yarısından itibaren Timurlu şehzade ve hükümdarları için hazırlanan el yazmalarda *Leylâ ve Mecnûn* öyküsünün resim resim programının zenginleşmeye başladığı görülür. 1431 tarihli Herat üretimi olan Nizâmî *Hamsesindeki* resimli *Leylâ ve Mecnûn* konuları arasında o tarihe kadar ilk kez resimlenen ve daha sonraki resimli kopyalarda sıklıkla resimlenecek konular arasında yer alacak “Leylâ ve Kays’ın okulda tanışmaları”, “Mecnûn’un bir dilenci olarak Leylâ’ya gitmesi”, “Leylâ ve Mecnûn’un kendinden geçmeleri” sahneleri resim programına dahil olur. Böylece bilinen resimli örnekleri 15. yüzyılın başlarından itibaren tespit edilen öykünün yerleşik resim programının oluşumu büyük ölçüde tamamlanır. Türkmen devri elyazmalarında, 15. yüzyıl sonlarında Hüseyin Baykara devrinde Herat’ta hazırlanmış Nizâmî *Hamselerinde* ve 16. yüzyıl boyunca üretilen Safevî eserlerinde 15. yüzyıl ilk yarısında şekillenen resim programının devam ettiği görülür. Nizâmî *Hamselerinde* platonik aşk yaşayan Mecnûn’un başından geçen olayların daha fazla resimlenmesi, onun Leylâ ile bir arada olmadığı “Mecnûn Kâbe’de”, “Kabilelerin savaşı”, “Mecnûn çölde vahşi hayvanlar arasında” gibi sahnelere yer verilmesi, Mecnûn’un tasavvufi aşk yolculuğunun önemli aşamalarını belirleyen kimi olayların görselleştirilmesi dikkat çeker.

Dehlevî *Hamselerinin* müze, koleksiyon ve kütüphanelerde yer alan nüshalarındaki *Leylâ ve Mecnûn* mesnevisinin resimlenen konuları incelendiğinde, eserin edebi içeriğindeki tasavvufi öğelerin kaybolmasına koşut olarak öykünün resim programı da Nizâmî geleneğinden ayrılarak metne bağlı özgün bir görsel dil geliştirir. “Kays’ın doğumunun kutlanması”, “Mecnûn’un çocuklar tarafından taşlanması”, “Mecnûn’un Nevfel’in kızı ile evlenmesi”, “Mecnûn’un bülbülün şarkısını dinlemesi”, “Mecnûn’un Leylâ’nın diyarında gördüğü hasta bir köpeği sevmesi”, “Leylâ’nın cenaze töreni” sahneleri öykünün İslam resmindeki repertuarına eklenir. (Brend, 2003)

Câmî’nin *Heft Evreng* isimli eserinde kaleme aldığı *Leylâ ve Mecnûn* öyküsünün resimli örnekleri Nizâmî ve Dehlevî *Hamselerindekinden* tamamıyla ayrılarak İslam resim geleneği içinde özgün bir yorum ve ikonografik kimlik kazanmıştır. 15. yüzyıl sonlarından itibaren resimli kopyaları üretilmeye başlanan eserin, 16. yüzyıl ilk yarısından itibaren metne bağlı olarak özgün resim programının oluşmaya

Resim 3. Leylâ'nın güzelliğini duyan Kays'ın Leylâ'yı görmeye gitmesi ve ona bir görüşte aşık olması, Câmî, Heft Evreng, Freer Gallery of Art, 46.12, 972/1565, y.213a (Simpson, 1997)

Resim 4. Babasının Mecnûn'u dervişe götürmesi, Hâtîfî, Hamse, John Rylands Library, Pers.28, 16. yüzyıl ortası (Robinson, 1980)

başlandığı görülür (Simpson, 1997, s.369-376,384). Leylâ ve Kays'ın aşklarının okulda başlaması sahnesi Câmî'nin eserinde yerini "Leylâ'nın güzelliğini duyan Kays'ın Leylâ'yı görmeye gitmesi ve bir görüşte aşık olması" sahnesine bırakmıştır. (Res. 3) Kâbe'yi konu alan iki farklı resim repertuarda yerini almıştır. Birincisinde, Leylâ'yı görürse yaya olarak Kâbe'ye gideceğini adanmış olan Mecnûn babasının zoruyla değil kendi isteğiyle Kâbe'yi ziyaret eder. İkincisinde ise Leylâ ve Mecnûn birlikte Kâbe'yi tavaf ederler. Nakkaşların öyküde en fazla resimledikleri konular arasında Mecnûn'un türlü bahanelerle Leylâ'nın huzuruna çıktığı, "Leylâ'nın evinin önünde gördüğü hasta bir köpeği sevmesi", "Mecnûn'un koyun postu giyerek Leylâ'nın huzuruna gelmesi" ve "Leylâ'nın fakirlere

çorba dağıttığını duyması üzerine kırık bir kase ile fakirlerin arasına karışması" sahneleri yer alır.

Hâtîfî'nin *Leylâ ve Mecnûn* öyküsünün resimli örneklerinden 16. yüzyıl ortasına tarihlenen Manchester, John Rylands Library, Pers 28 numarada kayıtlı elyazmasındaki konular Nizâmî ve Dehlevî'nin resim programından izler taşır (Robinson, 1980, s.275-278). Varolan resim programına ek olarak Hâtîfî *Hamselerinde* "Kays'ın doğumu üzerine babasının ziyafet vermesi", "Babasının Mecnûn'u dervişe götürmesi", (Res. 4) "Mecnûn'un Leylâ'yı görmeye gitmesi, rakibinin elindeki kılıçla Mecnûn'a saldırması", "Mecnûn'un bağa girmesi ve ağacı kesmek isteyen bahçıvana kolundaki Lâl'i vererek vazgeçmesi", "Leylâ'nın mezarı üzerine türbe inşa edilmesi" sahnelerine yer verilmiştir.

Resim 5. Mecnûn'un kervancıyla görüşmesi, Alî Şîr Nevâyî, Hamse, John Rylands Library, Ryl Turk Ms 3, 1485, y.34a (Robinson, 1980)

Türkçe Leylâ ve Mecnûn Öykülerinin Resimleri

Alî Şîr Nevâyî, Hamse

Alî Şîr Nevâyî, Nizâmî ve Dehlevî'nin *Leylâ ve Mecnûn* eserlerinden övgüyle söz ederek 1484 yılında kaleme aldığı eserinde şair varolan edebi kurguya pek çok yeni konu ve motif eklemiştir (Robinson, 1980, s.116-117). Ancak esere kazandırılan görsel kimlikte, şairin yarattığı özgün yorumlara yer verilmediği görülmektedir. Eserin bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan resimli nüshaları arasındaki *Leylâ ve Mecnûn* öykülerinin resimli konuları yaklaşık bir yüzyıl öncesinde oluşan Nizâmî *Hamselerinin* resim programını tekrarlar. "Leylâ anne ve babası ile mecliste", "Mecnûn'un kervancıyla görüşmesi" (Res. 5) sahneleri çok az resimli kopyası bulunan ve kısa bir zaman diliminde üretimi gerçekleştirilen Alî Şîr Nevâyî *Hamselerinin Leylâ ve Mecnûn* öyküsünün resimlenen özgün konuları arasındadır (Tezcan, 2007, s.145-171).

Hamdî, Mesnevi

Osmanlı şairi Hamdî'nin, 1499 yılında, Camî'nin öyküsüne bağlı kalarak yazdığı eserinin İslam resminde bilinen tek örneği Osmanlı nakkaşları tarafından resimlenmiş olan 1580 civarına tarihlenen bir el yazmasında yer alır (Binney-Denny, 1979, s.6-10, Bağcı vd., 2006, s.189). Öykünün görselleşen yedi konusundan “Kabilelerin savaşı” ve “Mecnun çölde vahşi hayvanlar arasında” sahneleri Nizâmî örneklerini yinelerken, “Mecnûn’un Leylâ’nın evinin önünde gördüğü hasta bir köpeği sevmesi”, Dehlevî geleneğinin, “Mecnûn’un Leylâ’nın evinin önünde dilenmesi” sahnesi ise Camî’nin resimli nüshalarının izlerini taşır. Öykünün resim programı, İslam resim geleneğinin ortak hafızasındaki konuların yanı sıra öncülü olmayan “Leylâ Nedimleri ile birlikte” sahnesi ile dikkat çeker. (Res. 6)

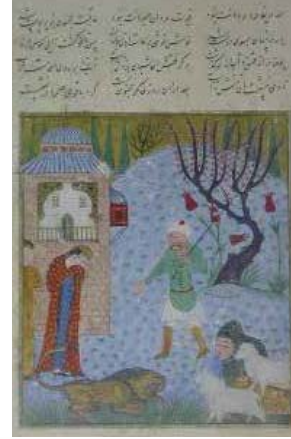
Resim 6. Leylâ nedimleri ile birlikte, Hamdi, Leylâ ve Mecnûn, Harvard University Art Museums , 1985.212, 1580 civarı, y.39b, (Bağcı vd., 2006: Res.152)

Divan Şiirlerinin Resimlerinde Bir Aşk Mecazı Olarak Leylâ ve Mecnûn

İslam resminde *Leylâ ve Mecnûn* öyküsünün görüldüğü bir diğer tür ise *Divan* şiirleridir. *Divan*ların resimli kopyalarını oluşturan *Leylâ ve Mecnûn* konuları öyküleyici anlatımlarla tasvir edilen hamse geleneğinin resimlerinden ayrılır. Nakkaşlar soyut ve mecaz anlatımlar içeren divan şiirlerinin resimlenmesinde ya öykünün yüzyıllar boyunca zenginleşerek biriken görsel mirasından yararlanmışlar ya da beyitlerin taşıdıkları anlamları metin-resim ilişkisi yönünden kuvvetlendiren betimlemeler yapmışlardır. Divan şiirlerinde efsanevi kahraman Mecnûn ilahî aşkın, sevgili için çekilen acı ve ıstırapın simgesi olurken, Leylâ ise sevgilinin güzelliğinin anlatıldığı beyitlerde şairlerin gönderme yaptıkları karakterler olarak karşımıza çıkar (Tezcan, 2007, s.138-139).

Divan şiirlerinde resimlenen *Leylâ ve Mecnûn* konularında nakkaşlar kimi zaman öykünün İslam resmindeki ikonografisinden yararlanmışlardır. Feridüddin Attâr'ın (ö.1221) *Mantıku't-tayr* isimli eserinin Harvard Art Museums, 1985.271 numarada bulunan resimli kopyasındaki “Mecnûn’un koyun postu giyerek Leylâ’nın huzuruna gelmesi” sahnesi (Res. 7), Alî Şîr Nevâyî'nin *Divanının* (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.805, y.57b) beyitleri arasında görselleştirilmiştir. G. Tezcan, şairin büyük aşk acısı çektiğini, aşkının büyüklüğü yanında Mecnûn’un aşkının daha zayıf kaldığını, aşk yolunda köle olduğunu dertlerini şarapla avuttuğunu söylemesine karşın, metinle resim arasında bir ilişki bulunmadığı belirtir. (Tezcan, 2007, s.138).

Hâfız *Divanının* Konya, Mevlânâ Müzesi’nde yer alan resimli nüshasında Müze, 133, 1560 civ., y.32b) Leylâ ile Mecnûn’u birarada gösteren sahnede (Res. 8) nakkaş, şiirin, “Seher çağı, Leylâ’nın konağından bir şimşek parladı ama yazıklar olsun... Gönlü yaralı Mecnûn’un harmanını ne hallere koydu?” beyitinin

Resim 7. Mecnûn’un koyun postu giyerek Leylâ’nın huzuruna gelmesi, Feridüddin Attâr, Mantıku't-tayr, Harvard Art Museums, 1985.271 (Grube, 1972)

Resim 8. Leylâ ile Mecnûn, Hâfız, Divân, Mevlânâ Müzesi, Müze 133, 1560 civ., y.32b, (Bağcı, 2003)

Resim 9. Leylâ ve Mecnûn'un çölde karşılaşmaları, Fuzûlî, Divân, 1580-85, Nakkaş Hasan, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Y.897, y.18b

arasına öykünün sıkça resimlenen Leylâ ve Mecnûn'un karşılaşması esnasında Mecnûn'un bayılmasını canlandırmıştır (Bağcı, 2003, s.72-77).

“Leylâ'nın Mecnûn'u çölde ziyaret etmesi” divan şiirlerinin beyitlerinin görsel yorumları arasında resimlenen sahnelerden bir diğeridir (Res. 9). Fuzûlî *Divân*ının Nakkaş Hasan tarafından resimlenen nüshasının (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Y.897) 18b yaprağındaki sahnede devesi ile ilerlerken çölde kaybolan Leylâ'nın Mecnûn'la karşılaşması anı betimlenmiştir (Akalay [Tanındı], 1977, s.114-125). Resmin yapıldığı sayfanın beyitlerinde “Ey, bahar rüzgârı saçları karmakarışık Mecnûn'un başında lâubâli, hoyratça gezme. Zira o paçavra Leylâ'nın evidir” yazılıdır. Soyut anlamlar taşıyan

bu beyitlerin görselleştirilmesinde metin yorumlanmasından bağımsız bir tutum izleyen nakkaşın, öykünün geçmişten gelen yerleşik ikonografisinden yararlandığı görülmektedir.

Nakkaşların beyitlerin taşıdığı anlamları metin-resim ilişkisi yönünden kuvvetlendiren betimlemeler yaptıkları örneklerden biri Alî Şîr Nevâyî'nin Safevî döneminde kopyası yapılan *Garâ'ibü's-Sıgâr* (Topkapı Sarayı Müzesi H.895) eserinde “Ferhad ile Mecnûn”un aynı sayfada resimlendiği sahnede karşımıza çıkar (Res. 10). Resmin yapıldığı sayfanın beyitlerinde şair gönlünün bazen yokluk çölünde, bazen de belâ dağında bulunduğunu, bu yüzden de Mecnûn ile Ferhad'dan izler taşıdığını söyler. Resimde, Ferhad elinde kazmasıyla belâ dağına delmekte, Mecnûn ise Nizâmî *Hamseler*indeki yerleşik ikonografide sıkça tekrarlanan yokluk çölünde vahşi hayvanlarla arkadaşlık etmektedir. Divan şiirinin beyitlerinde anlatıldığı gibi aşk yolunda karşılaştıkları güçlüklerle mücadele eden iki kahramanın betimlenmesinde nakkaş metni yerleşik ikonografiye uygun bir anlatımla görselleştirmiştir (Tezcan, 2007, s.138).

Resim 10. Ferhad ile Mecnûn, Alî Şîr Nevâyî, *Garâ'ibü's-Sıgâr*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.895, 1504-5, y.99b (Tezcan, 2007: Res.26)

Divan şiirlerinde Mecnûn imgesi şairlerin aşklarının yoğunluğunu göstermek için yapılan karşılaşmalarda da kullanılmıştır. Fuzûlî'nin Türkçe *Divân*ının Dublin Chester Beatty Libray'de 440 numarada bulunan 1565-1635 bir resimli örneğinde ise nakkaş, şairin kendisinin Mecnûn'dan daha fazla aşıklık yeteneği bulunduğunu, sevgide sadakat gösteren aşığın kendisi olduğunu, Mecnûn'un ise ancak isminin olduğunu söylediği beyitlerinin arasına, beyitlerden aldığı ilhamla metne bağlı özgün bir görsel yorumda bulunarak Mecnûn'u bir ihtiyarın huzurunda eğilirken resmetmiştir (Minorsky, 1958, s.71-72).

Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn* Mesnevisinin Resimli Örnekleri

Şiraz Örnekleri

Bibliothèque nationale de France, Turc 316 (BNF, Turc 316)

16. yüzyıl ikinci yarısında Şiraz nakkaşhanelerinde üretildiği düşünülen el yazması içerdiği resim sayısı ve lake cildi ile aynı dönemde hazırlanan Topkapı Sarayı Müzesi, R.852 örneğinden ayrılır. Eserin üretimi yeri ve üslubu ile ilgili araştırmacılar farklı görüşler öne sürer. Blochet, 16. yüzyıla tarihlendirdiği eserin İsfahan'da üretildiğini söyler (Blochet, 1932, s.135-136). Stchoukine tarihlendirmede Blochet'le aynı görüştedir fakat yazmanın Şiraz üslubunda yapıldığını belirtir (Stchoukine, 1966, s.87). Milstein ise eserin, 1595 civarında Bağdat'da üretildiği düşünülen bugün Soustiel Koleksiyonunda bulunan *Hadikâtü's-süeda* nüshası ile benzer özellikte olduğunu belirtir. İşçilik yönünden Bağdat üretilmiş *Hadikâtü's-süeda* nüshasından daha zengin olduğunu düşündüğü eseri Şiraz değil Kazvin üslubunda değerlendirir. (Milstein, 1990, s.89). Francis, Richard, ise eserin 1575-80 yılları arasında Kazvin üslubunda üretildiğini belirtir. (Richard, 1997, s.138). Lâle Uluç ise 1580 ile 1590 yılları arasındaki on yıllık süreçte üretilen el yazmaların işçilik, kompozisyon ve ikonografi yönünden zenginliğine vurgu yapar (Uluç, 2006, s.319-427). Uluç'un Şiraz örnekleri üzerinden yaptığı üslup ve ikonografik analizler Fuzûlî'nin BNF, Turc 316 numaralı nüshasını Şiraz üslubuna yaklaştırır.

Kays'ın doğumu ile başlayıp Mecnûn'un Leylâ'nın mezarına kapanarak can vermesine kadar geçen 15 resim, öyküleyici bir anlatımla betimlenmiştir. (Res. 11-15) Resimlenen konular arasında "Kays'ın doğumu", "Mecnûn'un babasının Leylâ'yı Mecnûn'a istemesi", "İbn-i Selâm'ın Leylâ ile karşılaşması ona aşık olması", "Leylâ'nın İbn-i Selâmı reddetmesi", "Mecnûn'un Leylâ'nın mezarına kapanarak can vermesi sahneleri Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn* mesnevilerinin resimli örneklerinde ulaşılabilenler arasında ilk kez bu yazmada betimlenmiştir. Yazmanın bir diğer özelliği ise takdim resminin bulunmasıdır. Çölde yaşayan Mecnûn'un bir kişi tarafından ziyaret edilmesi takdim sayfasında konu edinilir.

Resim 11. Takdim Sayfası, Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, 1551-1600, Bibilothèque Nationale de France, Turc 316, y.1b (<http://gallica.bnf.fr/> Bibilothèque Nationale de France). **Resim 12.** Kays'ın doğumu, Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, 1551-1600, Bibilothèque Nationale de France, Turc 316, y.21a (<http://gallica.bnf.fr/> Bibilothèque Nationale de France). **Resim 13.** Mecnûn'un babasının Leylâ'yı Mecnûn'a istemesi, Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, 1551-1600, Bibilothèque Nationale de France, Turc 316, y.40a (<http://gallica.bnf.fr/> Bibilothèque Nationale de France). **Resim 14.** Mecnûn'un, Leylâ'nın mezarına kapanarak can vermesi, Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, 1551-1600, Bibilothèque Nationale de France, Turc 316, y.125b (<http://gallica.bnf.fr/> Bibilothèque Nationale de France). **Resim 15.** Lâle Cilt, Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, 1551-1600 Bibilothèque Nationale de France, Turc 316, (<http://gallica.bnf.fr/> Bibilothèque Nationale de France)

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.852 (TSMK, R.852)

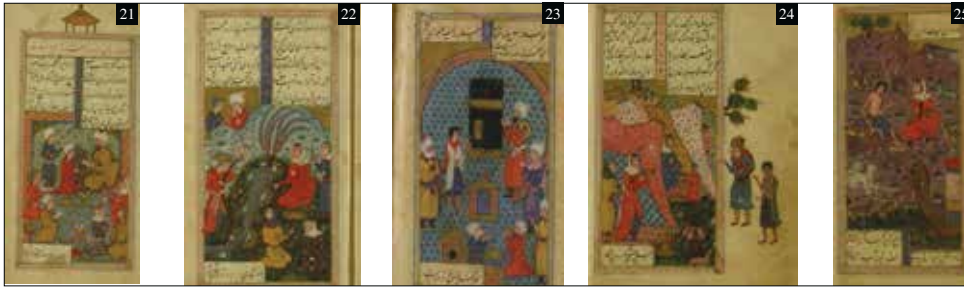
Ketebe kaydına göre, 987/1579-80 tarihinde adı bilinmeyen bir kâtib tarafından kopyalanan el yazmasının 1a yaprağında, II. Mahmud'un (1808-1839) vakıf mührü yer alır (Karatay, 1961, s.2327). Kitabın istinsahıyla aynı tarihte resmedildiği düşünülen eserin resimli beş konusundan dördü Nizâmî Hamselerinin resim programını, "Leylâ'nın evine kapanması" sahnesi ise Hatîfî'nin eserinin resimli kopyalarının programını izler. Metne sadık kalarak konuları görselleştiren nakkaş "Kabilelerin Savaşı" gibi yerleşik ikonografisinin yüzyıllardır yinelendiği kimi sahnelerde ise özgün yorumlarda bulunmuştur. (Res. 16-20)

Resim 16. Leylâ ve Kays'ın okulda tanışmaları, Fuzûlî, Leylâ ve Mecnûn, 1579-80, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.852, y.21b. **Resim 17.** Mecnûn'un ceylanı tuzaktan kurtarması, Fuzûlî, Leylâ ve Mecnûn, 1579-80, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.852, y.43a. **Resim 18.** Leylâ'nın evine kapanması, Fuzûlî, Leylâ ve Mecnûn, 1579-80, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.852, y.45b. **Resim 19.** Kabilelerin Savaşı, Fuzûlî, Leylâ ve Mecnûn, 1579-80, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.852, y.56b. **Resim 20.** Mecnûn'un bir dilenceci olarak Leylâ'ya gitmesi, Fuzûlî, Leylâ ve Mecnûn, 1579-80, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.852, y.60b

Bağdat Örneği, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.851 (TSMK, R.851)

Bağdat nakkaşanelerinde üretildiği düşünülen TSMK, R.851 numaralı *Leylâ ve Mecnûn* el yazmasının ketebe kaydı bulunmadığı için kesin üretim tarihi bilinmemektedir. Eserin ayrıca nakkaşı ve hattatın kimliğine ilişkin bilgiler de yetersizdir. Eserin 1a yaprağında II. Mahmud'un (1808-1839)

Resim 21. Leylâ ve Kays'ın okulda tanışmaları, Fuzûlî, Leylâ ve Mecnûn, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.851, y.22a. **Resim 22.** Mecnûn'un Leylâ ile kırdaki karşılaşması, Fuzûlî, Leylâ ve Mecnûn, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.851, y.32a. **Resim 23.** Mecnûn Kâbe'de, Fuzûlî, Leylâ ve Mecnûn, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.851, y.41b. **Resim 24.** Mecnûn'un bir dilenceci olarak Leylâ'ya gitmesi, Fuzûlî, Leylâ ve Mecnûn, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.851, y.58b. **Resim 25.** Mecnûn ve Leylâ'nın çölde konuşmaları, Fuzûlî, Leylâ ve Mecnûn, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.851, y.97b

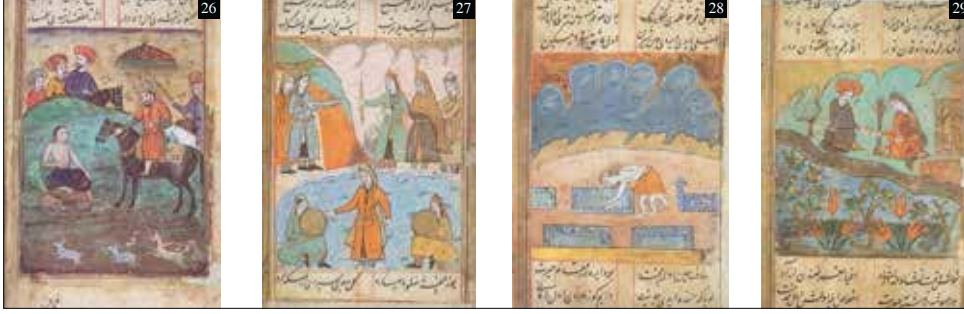
vakıf mührü vardır (Karatay, 1961, s.2326). 16. yüzyıl sonu, 17. yüzyıl başlarında Bağdat üslubunda yapıldığı düşünülen yazmadaki 7 resim Nizâmî *Hamselerinin* resim programını izler. Eserin edebi içerik ve ana temasına hakim olan nakkaş resimlediği konuların seçiminde metindeki ana kurguyu göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır (Res. 21-25).

Araştırmacılar, Bağdat üslubunda üretildiği düşünülen eserin hazırlandığı dönemde Osmanlı yönetimindeki Bağdat'ta 1590-1606 yılları arasına atfedilen çok sayıdaki resimli kitabın varlığı, üslup ve konularının İstanbul saray atölyelerinin durağan, resmi, ağırbaşlı üslubundan farklı olması, eserlerin hazırlanmasına destek veren sanat patronlarının kimlikleri üzerine yapılan çalışmalar, minyatürlü eserlerin konuları, istinsah ve mülkiyet kayıtları, mühürleri üzerine yapılan incelemelerde Bağdat şehrindeki süfi çevrelerce hazırlandıklarını belirtirler. Osmanlı eyaleti Bağdat'ta üretilen ve resimlenen el yazmaların konularının tasavvufa ilgili olması, kimi eserlerin yazarlarının mutasavvıf olması, resimlerde Mevlevi dervişlerinin veya çeşitli tarikatların dervişlerinin yer alması, eserlerin tarikat ehli sanatkarlar tarafından belki de tarikata gelir getirmesi amacıyla, tasavvufa ilgi duyan hatırlı alıcılar için yapıldıkları araştırmacılarca öne sürülmüştür (Çağman, 1979, s.651-72, Milstein, 1990, s.1-7, Tanındı, 2001, s.501-508, 767-60, Bağcı vd., 2006, s.246). 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyıl başlarında el yazma üretiminin yoğun olarak görüldüğü Bağdat nakkaşhanelerinde dini konulu edebiyat eserlerinin üretildiği bilinmektedir. Bağdat üslubunda resimlenen dini konulu edebiyat eserlerinin başında, Şii çevrelerinde büyük ilgi gören din büyüklerinden bahseden, İslam dünyasının kutsal şehirlerini konu alan eserler dikkat çeker. Fuzûlî'nin, Hüseyin Vâ'iz Kâşifi'nin (ö.1505) Farsça eseri *Ravzâtü'ş-şühedâ* isimli eserini esas aldığı, Bağdat'ta Türk devlet adamları ve çeşitli tarikat mensupları tarafından ilgi görmüş eser, özellikle Bektaşiler tarafından kutsal bir kitap gibi okunmuştur. Osmanlı Bağdat'ındaki nakkaşhanelerde maktel türünde hazırlanmış bir diğer eser ise Lâmi'î Çelebi'nin (öl.1532?) Hz. Muhammed'in yakınlarının şehit olmalarını anlattığı *Maktel-i Âl-i Resûl*'dur (Milstein, 1990, s.100-105).

Fuzûlî'nin Bağdat nakkaşhanelerinde üretilen resimli el yazmaları arasında şarap ve esrar üzerine yazdığı *Beng-u Bâde*'sinin bilinen tek resimli nüshası Dresden'de Sachische Landesbibliothek, Eb.302 numaralı el yazması, Bağdat valisi Hasan Paşa için (öl.1602), Bağdat'ta kâtip Mustafa b. Muhammed el-Rızâvî' el-Hüseynî hattıyla 1008/1599-1600 yılında kopya edilmiştir (Rührdanz, 1982, s.143-162, Bağcı vd., 2006, s.248-257). Bağdat nakkaşhanelerinde üretilen Fuzûlî yazmalarının yoğunluğu ve üslup özellikleri TSM, R.851 numaralı *Leylâ ve Mecnûn* mesnevisinin Bağdat ekolünde değerlendirilmesini güçlendirir.

17. Yüzyıl Örneği: British Library, Or.405 (BL, Or.405)

Londra, British Library'e, G.W. Hamilton koleksiyonundan 1868 yılında satın alınarak kazandırılan eserde 22 resim bulunmaktadır. 98a yaprağındaki ketebe kaydına göre, 22 Ekim 1664 tarihinde kopya edilen eserin resim programının oldukça zengin olduğu görülür (Tittley, 1981, s.45). El yazmasının 2b sayfası Miraç sahnesi ve 50b-51a'da çift sayfa olarak düzenlenmiş Kabilelerin savaşı dışındaki tüm resimler tek sayfada yer alır. Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn* mesnevisinin 17. yüzyıl ve sonrası örneklerinin konuları, yerleşik ikonografiye eklenen yeni sahneleriyle birlikte öykünün varolan görsel repertuarını zenginleştirmiştir. (Res. 26-29).

Resim 26. Nevfel'in Mecnûn'la dostluğunun başlaması, Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, 1664, British Library, Or.405, y.48b. **Resim 27.** Leylâ'nın İbn-i Selâm'la evlenmesi, Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, 1664, British Library, Or.405, y.59b. **Resim 28.** Mecnûn'un Leylâ'nın mezarına kapanarak can vermesi,, Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, 1664, British Library, Or.405, y.96a. **Resim 29.** Zeyd'in rüyasında Leylâ ve Mecnûn'u cennette görmesi, Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, 1664, British Library, Or.405, y.97a

BL, Or.405 nüshasında, öykünün 16. yüzyıl sonunda oluşan resim programına “Babasının Mecnûn'un durumundan haberdar olması ve onu çölde bulması”, Fuzûlî'nin metninin özgün konuları olan “Leylâ'nın mum ile konuşması”, “Leylâ'nın kelebeğe sırrını açması”, “Leylâ'nın ay ile konuşması”, “Leylâ'nın baharda gül bahçelerinde gezmesi”, “Mecnûn'un Nevfel ile dostluğunun başlaması”, “Mecnûn körlük bahanesiyle sevgilisinin yüzünü görmesi”, Nizâmî *Hamseleri* başta olmak üzere, Câmî, Alî Şîr Nevâyî'nin öykülerinin resimli örneklerinde sıkça karşılaşılan “Mecnûn çölde vahşi hayvanlarla birlikte”, “Leylâ'nın gül bahçesinde gezmesi ve Tanrı'ya ömrünün sonlaması için dua etmesi”, “Zeyd'in rüyasında Leylâ ve Mecnûn'u cennette görmesi” sahneleri eklenmiştir.

18. Yüzyıl Sonu Örnei: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 716

Ketebe kayıdındaki bilgilere göre 1201(?)/1786-87 tarihli, 7 resim bulunan eserde öykünün daha çok ilahi aşk temasını ön plana çıkaran son bölümündeki konular resmedilmiştir (Aksu, 1988, s.19-62) (Res. 30-32).

Resim 30. Kervanını kaybeden Leylâ'nın Mecnûn'la karşılaşması, Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, 1201(?)/1786-87, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 716, y.103b. **Resim 31.** Mecnûn'un Leylâ'nın mezarına kapanarak can vermesi, Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, 1201(?)/1786-87, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 716, y.120a. **Resim 32.** Leylâ ve Mecnûn'un mezarlarının halk tarafından kutsallaştırılarak ziyaret edilmesi, Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, 1201(?)/1786-87, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 716, y.123b

Nakkaşhane'den Matbaa'ya: 19. Yüzyıl Taşbaskı Kitapların Görsel Yorumları, Milli Kütüphane, Mk.Ehta 1988

Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn* öyküsünün Tebriz'de basılan 1274/1857 tarihli Kacar resmi üslubundaki kompozisyonları içeren taşbaskısı ile dikkat çeker. Öykünün resimlenen konularının sayısı artmıştır. Yerleşik resim programına “Annesi'nin Leylâ'yı azarlaması”, “Mecnûn'un okulda Leylâ'yı bulamaması”, “Eve getirilen Mecnûn'a annesi ve babası tarafından nasihat verilmesi”, “Leylâ'nın bulutla konuşması”, “Nevfel'in Leylâ'nın kabilesi ile ikinci kez savaşıp galip gelmesi”, “Mecnûn'un İbn-i Selâm'ın öldüğü haberini öğrenmesi” sahneleri eklenir. (Res. 33-36)

İran'da matbaanın kurulmasının ardından, matbaanın resimli kitap üretme geleneğinin yeniden canlandırmaya aracılık ettiğine vurgu yapan Ulrich Marzolph, taşbaskı üretimlerin gerçekleştirilirken sanatçılar ilhamlarını doğrudan resimli el yazmaların anlatımlardan aldıklarını belirtir. (Marzolph, 2001, s.12-18). 19. yüzyıl ortalarından itibaren İran taşbaskı atölyelerinde klasik İran edebiyatından, Sa'dî'nin *Külliyat* ve *Gülistan* isimli eserleri, Nizami'nin *Hamsesi*, Fırdevsi'nin *Şahnâmesi* gibi üretimi oldukça fazla yapılan eserlerin yanı sıra az sayıda baskısı yapılan Hafız'ın *Divân'ı*, *Kelile ve Dimne*, *Ferhad ve Şirin*, Mevlânâ'nın *Mesnevîsi*, Mektebî'nin *Leylâ ve Mecnûn'u*, Fuzûlî'nin *Rind ü Zâhid* isimli eseri basılan kitaplar arasında yer almıştı. (Marzolph, 2001, s.24-25). Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn* öyküsünün 1857 tarihli resimli Tebriz baskısı İran'daki el yazmaların taşbaskılar aracılığıyla yeniden canlandığı bir dönemde üretilmesi açısından dikkat çeker. Metin ve resim ilişkisinin korunduğu taşbaskı eserler üslupsal olarak, resimlerin estetik değerinden çok halkın hikâyeyi kolay anlayabilmesi için yalın ve basit çizgilerle, ayrıntılara girilmeksizin ele alınmıştır. (Derman, 1998, s.11-22).

Sonuç

Leylâ ve Mecnûn öyküsünün 14. yüzyıl sonu 15. yüzyıl başlarından itibaren Nizâmî ve Dehlevî *Hamseleriyle* birlikte başlayan resimli örneklerinin, Fuzûlî'nin eserinin resimli örneklerinin görülmeye başladığı 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçen tarihi süreçteki resim programı belirlenmiştir. Fuzûlî'nin öyküsünün resimlenmesinde nakkaşların yaklaşımları, eserlerin 16. yüzyıldan itibaren 19. yüzyıl ortalarında üretimi gerçekleştirilen taşbaskı örneklerine kadar resim programının oluşumu ve gelişimini belirleyen etkenlere ilişkin kimi sonuçlara ulaşılmıştır.

Resim 33. Annesi'nin Leylâ'yı azarlaması, Fuzûlî, Leylâ ve Mecnûn, 1857, MK.,EHTA 1988, s.47. **Resim 34.** Eve getirilen Mecnûn'a anne ve babası tarafından nasihat verilmesi, Fuzûlî, Leylâ ve Mecnûn, 1857, MK.,EHTA 1988, s.71. **Resim 35.** Leylâ'nın ay ile konuşması, Fuzûlî, Leylâ ve Mecnûn, 1857, MK.,EHTA 1988, s.96. **Resim 36.** Mecnûn ile Leylâ'nın çölde konuşmaları, Fuzûlî, Leylâ ve Mecnûn, 1857, MK.,EHTA 1988, s.195.

Leylâ ve Mecnûn öykülerinin resimli nüshalarının hazırlanmaları sürecinde nakkaşlar zaman zaman canlandıracakları temanın öncülleri yaygın olarak varsa bu ikonografyi kullanmayı tercih etmişler, ancak resimlenecek öykünün öncülü tasviri bulunmaması durumunda tamamen metne bağlı kompozisyonlar düzenlemişlerdir. 14-16. yüzyıllar arasında görselleştirilen *Leylâ ve Mecnûn* öykülerinde “Leylâ ve Kays’ın okulda tanışmaları”, “Mecnûn’un Leylâ’nın evinin önünde gördüğü hasta bir köpeği sevmesi”, “Kabilelerin savaşı”, “Mecnûn çölde vahşi hayvanlar arasında”, “Leylâ ve Mecnûn’un kendinden geçmeleri” gibi farklı yazarlar tarafından yeniden yorumlanan benzer konular öykünün yerleşik resim programını oluşturmuştur.

Dünya müze, kütüphane ve koleksiyonlarının ulaşılabilen kataloglarından elde edilen verilerle oluşturulan tablolar üzerinden yapılan analizler, İslam Resim sanatında *Leylâ ve Mecnûn* öyküsünün Nizâmî *Hamselerinde* yoğun olarak resmedildiğini göstermektedir. Öykünün erken tarihli resimli örneklerini içermesi bakımından *Leylâ ve Mecnûn* ikonografisinin oluşumunda öncül rol üstlenen Nizâmî *Hamselerindeki* resim programı, Fuzûlî’nin eserinin 16. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl taşbaskı örneklerine kadar uzanan süreçte üretilen resimli kopyalarında varlığını sürdürmüştür. Nizâmî’nin öyküsünde manevi/ilahi aşk temasını öne çıkaran, “Mecnûn Kâbe’de”, “Mecnûn çölde vahşi hayvanlar arasında”, “Leylâ ve Mecnûn’un çölde son kez karşılaşmaları” gibi kimi sahnelere eseri tasavvufî bir kimlikle yorumlayan Fuzûlî’nin öyküsünün resimli örneklerinde de yer verilmiştir.

15-16. yüzyıllar arasında görselleştirilen *Leylâ ve Mecnûn* öyküsünden seçilen konuların dağılımında nakkaşların resimledikleri eserlerin metninin özgünlüğüne sadık kalarak yeni ve farklı konuları tercih ettikleri görülmektedir. Benzer tutum Fuzûlî’nin öyküsünü resimleyen nakkaşlarda da görülür. Nakkaşlar resimlenen konuların geçmişten gelen görsel dağarcığındaki kalıplardan çok metnin anlattıklarını yorumlamayı tercih etmişlerdir.

Nizâmî *Hamselerinin* resim programını izleyen, 16. yüzyıl sonu Şiraz üretimi BNF, Turc 316 nüshası ile aynı merkezde üretildiği düşünülen TSMK, R.852 ve Bağdat üslubunda hazırlanan TSMK, R.851 numaralı yazmaların resimlenen konularının sayısal olarak dağılımlarındaki fark dikkat çekicidir. Bu durumun oluşmasında Şiraz’da 1580-90 yılları arasındaki kitap sanatı üretiminde belirgin olarak görülen üslupsal ve ikonografik değişimle birlikte yazmalardaki öykülerde resimlenen konuların sayılarının artmasının rolü büyüktür. Fuzûlî’nin 16. yüzyıl örnekleri arasında en zengin resim programına sahip olan BNF, Turc 316 yazmasının konularında Nizâmî’nin repertuarının yanı sıra ilk kez resimlenen sahnelerin de canlandırıldığı görülmektedir. 17. yüzyıl ve sonrası örneklerin resimlerinin üslup olarak sadeleşmesine karşın Fuzûlî’nin metninin o güne kadar resimlenmemiş özgün konularının sahnelenmesi öykünün varolan resim programını zenginleştirilmiştir. 17. yüzyıl BL, Or.405 örneğinde izlenen resim programındaki konular, 19. yüzyıl taşbaskı nüshalarında da artarak devam etmiştir. Ancak tasvirlerdeki üslupların sadeliği resimlerdeki ikonografik ayrıntıların azalmasına yol açmıştır.

Fuzûlî’nin 16. yy sonu ve 17. yy başlarında Bağdat’taki tarikatlar tarafından yürütülen resimli el yazma üretimleri arasında çok sayıda resimli kopyasının bulunduğu *Hadikatü’s-süedâsı* ve tek resimli nüshası bulunan *Beng ü Badesinin* yanı sıra ilahi aşk temasının vurgulanmasıyla dini göndermeleri olan eseri *Leylâ ve Mecnûn*’un resimli nüshasının (TSMK, R.851) hazırlanması şairin eserlerinin Bağdat nakkaşhanelerinde yoğun olarak üretildiğini gösterir.

Eserin 1580-1590 yılları arasında tarihlenen 16. yüzyıl örneği olan BNF, Turc 316 ve TSMK, R.852 numaralı nüshalarının Şiraz’da yapılmış olması, Fuzûlî’nin öyküsüne Safevî kültür çevrelerinde de ilgi duyulduğunu gösterir.

17. yüzyıldan itibaren öyküde resimlenen konuların sayılarının artması, resimlerin üsluplarında görülen sadeleşmeler öykünün görsel olarak okuyucu tarafından kolay anlaşılmasına katkı sağlar.

Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn* öyküsünün 16. yy. sonlarından 19. yüzyıl ortalarına kadar edebi kültür içerisindeki resimleme geleneğinin gelip geçici bir moda olmadığı resimli nüshaların üretimini yaklaşık üç yüzyıllık bir süreçte devam etmesinden anlaşılmaktadır. Matbaanın kurulmasının ardından resimli el yazma üretimleri nakkaşhanelerden taşbaskı atölyelerine taşınmıştır. Böylece Ulrich Marzolph'un değindiği üzere (2001) matbaa, klasik edebi metinlerin resimli örneklerinin 19. yüzyılda yeniden üretimlerine aracılık etmiştir. Fuzûlî'nin geniş halk kitlelerinin beğeniyle okuduğu öyküler arasında yer alan *Leylâ ve Mecnûn*'unu, İran taşbaskı resimlerinin en iyi sanatsal örneklerinin verildiği 1843-63 yılları arasında üretilmişti. Kacar dönemi (1779-1924) İrani'nda Tebriz taşbaskı atölyelerinde üretilen Firdevsi *Şahnâmesi*, Sadî'nin eserleri ve Nizâmî *Hamsesi* gibi İslam edebiyatında başyapıt olmuş eserleri en çok üretimi yapılan eserlerdir. Edebiyat alanında Fuzûlî'nin Azeri Türkçesi ile yazdığı *Leylâ ve Mecnûn*'u, İran klasik edebiyatının başyapıtları yanı sıra *Bahram ve Gülendâm*, *Hürmüz ve Gül* gibi yazarları bilinmeyen romantik eserlerle birlikte resimli taşbaskı eserler arasındaki yerini almıştır.

Leylâ ve Mecnûn konusunun resimli örnekleri, İran edebiyatında Nizâmî, Dehlevî ve Câmî gibi şairlerin toplu eserlerinde yoğun olarak resimlenmiştir. Fuzûlî'nin başlı başına bir eser olarak, Azeri Türkçesiyle yazdığı *Leylâ ve Mecnûn* öyküsünün Şiraz ve Bağdat'ta üretilen resimli nüshalarından bazıları, bir şekilde Osmanlı sarayına getirilmiş ve saray çevresince ilgi görerek okunmuştur. Ulaşılan yayın ve kaynaklardan elde edilen veriler *Leylâ ve Mecnûn* öyküsünün resimli örneklerine İran edebiyatında Nizâmî'nin, Türk edebiyatında ise Fuzûlî'nin eserinde yoğun olarak yer verildiğini göstermektedir.

Kaynakça

- Adamova, A.T. (1996). *Persian Painting and Drawing of the 15th-19th Centuries from the Hermitage Museum (Exhibition Catalogue)*. St. Petersburg.
- Akalay, Z. (1979). *XVI. Yüzyıl Nakkaşlarından Hasan Paşa ve Eserleri, I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi. 3. Türk Sanatı Tarihi- İstanbul* (ss.607-25). İstanbul.
- Aksu, H. (1988). *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde Bulunan Minyatürlü, Resimli, Şekilli, Cedveli, Plan ve Haritalı (Türkçe-Arapça-Farsça)Yazmalar*. Sanat Tarihi Yıllığı, X: 19-62.
- Bağcı, S. (2003). *Konya Mevlânâ Müzesi Resimli Elyazmaları*, Konya: Konya ve Mülhakatı Eski Eserleri Sevenler Derneği.
- Bağcı, S., Filiz Ç., Günsel. R., Zeren T. (2006). *Osmanlı Resim Sanatı*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Binney, E. ve Walter D. (1979). *Turkish Treasures from the Collection of Edwin Binney*, Portland, Oregon.
- Bloch, E. (1932-33). *Les Enluminures des Manuscrits turques de la Bibliothèque Nationale, 2c*. Paris.
- Brend, B. (2003). *Perspectives on Persian Painting. Illustrations to Amir Khusrau's Khamseh*, London: RoutledgeCurzon.
- Çağman, F. (1979). *XVI. Yüzyıl Sonlarında Mevlevî Dergahlarında Gelişen Bir Minyatür Okulu*. I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 3. Türk Sanatı Tarihi-İstanbul (ss.651-677). İstanbul.
- Derman, G. (1989). *Resimli Taş Baskı Halk Hikâyeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Fuzûlî. (2000). *Leylâ ve Mecnûn*. Muhammed Nur Doğan (Haz.,Metin, Düzyazıya Çeviri, Notlar ve Açıklamalar). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi.
- Gölpınarlı, A. (1948). *Fuzûlî Divanı*. İstanbul.

- Grube, E. J. (1972). *Islamic Paintings from the 11th to 18th Centuries in the Collections of Hans P. Kraus*, New York.
- Huri, S. (1970). *Leyla and Mejnun by Fuzûlî*. London.
- İnal, G. (1995). *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- İpekten, H. (1999). *Fuzûlî Hayatı Sanatı ve Eserleri*. Ankara.
- Karahan, A. (1999). Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Temi. Mehmet Kalpaklı (Haz.). *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler* içinde, (ss.147-152.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karatay, F. E. (1961). *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu I-II*. İstanbul.
- Levend, A.S. (1959). *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Macit, M. (2006). Âşıkane Mesneviler. Talat Halman (Ed). *Türk Edebiyatı Tarihi II* içinde (ss.62-68), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Marzolph, U. (2001). *Narrative Illustration in Persian Lithographed Books*. Leiden: Brill.
- Milstein, R. (1990). *Miniature Painting in Ottoman Baghdad*. California: Mazda Publishers.
- Minorsky, V. (1958). *The Chester Beatty Library A Catalogue of the Turkish Manuscripts and Miniatures*. Dublin.
- Pala, İ. (2004). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Richard, F. (1997). *Splendeurs persanes Manuscrits du Xlle au XVIIe, siècle Bibliothèque nationale de France*. Paris.
- Robinson, B.W. (1980). *Persian Paintings in the John Rylands Library*, London.
- Ruhrdanz, K. (1982). *Islamische Miniaturhanschriften aus den Beständen der DDR IV*. Wissenschaftliche Zeitschrift Universität Halle, XXVII, H.35: 107-114.
- Schmitz, B. (1992). *Islamic Manuscripts in the New York Public Library*. New York-Oxford.
- Simpson, M. S. (1997). *Sultan İbrahim Mirza's Haft Evreng: A Princely Manuscript from Sixteenth Century*, Washington: Yale University Press.
- Soucek, P. P. (1971). *Illustrated Manuscripts of Nizami's Khamsah: 1386-1482*. Doktora Tezi. New York University, New York.
- Stchoukine, I. (1966). *La Peinture urques d'après les Manuscrits Illustrés (I re partie de Suleyman Ier à Osman II 1520-1622)*. Paris.
- Tanımdı, Z. (2001). Osmanlı Yönetimindeki Eyaletlerde Kitap Sanatı. *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslar arası Bilgi Şöleni Bildirileri, 25-27 Ekim 2000 Hatay-28 Ekim 2000 İskenderun: Bildiriler* (ss.501-508, 767-770). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Tezcan, G. (2007). *Alî Şîr Nevâyî Hamse ve Divanlarının Resimleri: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki Örnekler*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Titley, N. (1977). *M. Miniatures from Persian Manuscripts: A Catalogue and Subject Index of Paintings in the British Library and the British Museum*. London: British Museum Publications.
- Titley, N. (1981). *Miniatures from Turkish Manuscripts: A Catalogue and Subject Index of Paintings in the British Library and the British Museum*, London: British Museum Publications.
- Uluç, L. (2006). *Türkmen Valiler; Şirazlı Ustalar, Osmanlı Okurlar*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Yavuz, K. (2005). *Leylâ ile Mecnûn Hikâyesinin Edebiyattaki Yeri*, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2, 4: 57-69.